

УДК 821.161.2: 7.04

Роман ТКАЧЕНКО

НАУКОВИЙ ДИСКУРС У РОМАНІ П. ЗАГРЕБЕЛЬНОГО «РОЗГІН»

У статті вивчено художні можливості наукового дискурсу в процесі відтворення внутрішнього світу персонажів, конфліктних ситуацій, духовної атмосфери часу.

Ключові слова: персонаж, роман, науковий дискурс, постнекласична наука.

Суто наукові пасажі в художній літературі, ясна річ, трапляються рідко. Попри інформативно-орнаментальний статус чужорідних стилістичних фрагментів, вони мусять виконувати художні функції, зокрема можуть шляхом переплетення асоціацій формувати філософсько-естетичну концепцію твору. Ступінь обізнаності автора з науковою діяльністю, якою переймаються герої, на художню якість безпосередньо не впливає, але так само, як історичні подробиці в історичному романі чи описи далеких країн у пригодницькому творить неповторну духовну атмосферу, часопросторовий колорит. Науковий дискурс утворює вертикальний контекст художньої літератури про науковців. Наукова проблематика у художньому тексті породжує асоціативні ряди, емоційно та ідеологічно забарвлюється, надаючи, таким чином, можливість ширшого прочитання образів на тлі цілої епохи. Наука поряд з традицією, батьківщиною, Богом, природою може бути чинником ціннісного поля, в якому позиціонуються персонажі. Кореляція з науковим світоглядом епохи свідчить про сприйняття чи несприйняття певних тенденцій часу. Вони виводять читача далеко за межі художнього світу. Однак без них і параметри художнього світу зазнали б змін.

Поняття наукового дискурсу, в даному випадку, обмежується головним чином світоглядними і морально-етичними горизонтами наукових досліджень. По-перше, ґрунтовна обізнаність зі станом вивчення наукових проблем фізико-математичного циклу не входить у сферу нашої компетенції. По-друге, такого роду деталізація не стосується літературознавчого аналізу. Втім, для характеристики персонажа прикладні аспекти науки не є найбільш

істотними. Більше важать належність до певної пізнавальної парадигми, вибір і постановка проблем, метод, стратегія пошуку.

Морально-етичний аспект НТР неодноразово був аналізований дослідниками української літератури й творчості П.Загребельного зокрема. Проте у пострадянський період роман «Розгін», порівняно з історичними романами майстра або хоч би його творами про сучасність «Юлія», «Брухт», «Стовпотворіння», відійшов на другий план. Науково-технічний оптимізм, до того ж з характерною ідеологічною домішкою, не є нині на часі. І все ж, з нашого погляду, існує потреба осмислити НТР у координатах сучасного наукового світогляду. Роман «Розгін» перевидають і читають, а отже, є необхідність нової інтерпретації.

Думки академіка Карналя про НТР знайшли найбезпосередніший вияв у виступі під час міжнародного «круглого столу». Головна думка виступу полягала в тому, що загрозу для людства становить не техніка, а те, як її використовують. У соціально досконалому суспільстві, тобто в Радянському Союзі, вважав академік, таких проблем бути не може. Схоже, зв'язок технічного прогресу з соціальним – звичний мотив радянської літератури 70-х рр. ХХ ст., бо Віктор Глушков з повісті Ю. Мушкетика «На круті гори», полемізуючи з Вінером, використовує той самий аргумент. Зрозуміло, радянський прозаїк не міг собі дозволити написати інакше. Втім, радянський вчений В. Вернадський ще 1938 р. у праці «Наукова думка як планетарне явище» наголошував: *«Тільки в історії наукових знань існування прогресу в плині часу є доведеним. У жодних інших галузях людського буття, ні в державному і економічному устрої, ні в поліпшенні життя людства... тривалого прогресу з зупинками, але без повернення назад ми не помічаємо. Не помічаємо його і в царині морального, філософського й релігійного стану людських спільнот»* [2, с. 44]. Щоправда, ці думки Вернадського оприлюднено тільки по його смерті.

Однак стежити за логікою розгортання думки Карналя набагато цікавіше, ніж констатувати висновки. Його думка рухається через бінарні опозиції у пошуках синтезу. Вихідною тезою, напевно, слід вважати заяву про те, що «людина була й залишається продуктом природи й історії» [5, с. 174]. Причому, як

впливає далі, природа – це константа, близька до культури й душі, становить собою «світ людини», натомість історія – «зовнішні атрибути життя», зокрема техніка. Слово «природа» Загребельний використовує у найширшому розумінні, як єство речей, первинну гармонію. Культура – це відшліфований, удосконалений стан природи тою мірою, наскільки природа може піддаватись змінам. Принципова різниця існує не між природою і культурою, а між культурою і цивілізацією (технікою). До к. XVIII ст. наука служила істині, тобто культурі: «Вибух стався в кінці вісімнадцятого століття: наука народила техніку, – своє вимогливе й жадібне дитя» [5, с. 178]. «Недосяжні області безкінечно великого і безкінечно малого, між якими струменіло майже непомітне життя людини, – продовжує Карналь, – ...відразу мовби зблизилися, стали дотичними, набули буденності, учений з надхмарностей повернувся на землю, і покликання його стало – оздоровити й полегшити життя людей» [5, с. 178]. Отже, відтепер наука перетворилась на чинник історії. Безодні безкінечно великого і малого, очевидно, походять із філософської спадщини Б. Паскаля, про якого академік попередньо згадував у промові. Але в Паскаля безодню неможливо освітити знанням, – тільки вірою.

Концепт незворотного руху закладено у назву цього роману П. Загребельного. Слово «майбутнє» – одне з ключових у виступі Карналя. Двигуном історії є головним чином техніка, матеріальне виробництво, економіка, цивілізація. Проте без культури техніка веде до деградації людини, адже «шлях до розквіту людини слід шукати в зміні її світу, а не самих лише зовнішніх атрибутів життя» [5, с. 177]. Остаточна формула складається наступним чином: висхідний рух історії можна забезпечити лише продуктивною взаємодією культури й цивілізації, природи й техніки.

Культура і цивілізація – це не проста сума доданків. Їхній синтез можна здійснити лише тоді, коли буде подолано соціальне відчуження. Згідно з християнською теодицеєю, зло виникає тому, що людина наділена свободою волі. У романі «Розгін» техніка несе загрозу також від невміння чи небажання людини користуватися технікою на благо цілої планети. В умовах відчуження індивід здійснює несправедливий вибір, тому «говорити

треба не про холод науки, безпочуттєвість, раціоналізм техніки, а передовсім про безособовість, ірраціоналізм того суспільства, в якому порвалися всі зв'язки між самим суспільством і людською особою» [5, с. 181]. Тільки в згуртованому суспільстві зусилля розуму не будуть даремні. Очевидно, сама прогресистська ідеологія, аксіоматична для Карналя, могла народитися тільки в межах соціально мотивованого пізнання. Духовні джерела виступу академіка впливають з XIX ст. З-поміж великих імен учених найчастіше посилається на авторитет К. Маркса і Ф. Енгельса. Мислителів же XX ст. він згадує, за великим рахунком, у негативному контексті. Але найголовніший, здається, методологічний і композиційний принцип доповіді академік процитував за Т. С. Еліотом, хоч і зауважив мимохідь, що поет не був комуністом: «І розподіл, і єдність безглузді» [5, с. 174]. Розрізнення культури і цивілізації (техніки) він міг запозичити в О. Шпенглера з тією відмінністю, що для німецького мислителя наступ цивілізації свідчив про виродження культури. Карналь вірив у ренесансний, просвітницький, народницький ідеал колективного розуму.

Мабуть, автор «Розгону» недооцінив тотальний, глибокий і суперечливий характер відчуження. Зі зрозумілих причин замовчувано яскраві прояви останнього в СРСР, адже існувала прірва між офіційною ідеологією і повсякденною практикою. Перенесення тягаря вибору добра і зла на суспільство в цілому можна розглядати як один з варіантів «втечі від свободи».

Карналь прагне оволодіти часом. Його не турбує вибір мети чи її моральне підґрунтя (мета – даність, що визначається традицією), він не знаходиться на роздоріжжі, як улюблені герої Ф. Достоєвського. Магістральний напрямок діяльності (зادля загального добра) не становить для нього морально-етичної проблеми і не викликає сумнівів. Його внутрішня свобода у цьому сенсі обмежена, бо стратегія цілепокладання не входить до її компетенції. Академік більше переймається браком часу, засобів і можливостей. Сенс життя, в принципі, вже прояснено. У суспільстві, де перемогла істина, залишається тільки прикладати зусилля, щоб жити згідно з її духом. Тому найбільше зло – це посередність. Невідчужена людина не знає паскалівських

безодень. Більше того, у художньому світі роману «Розгін» вони позбуваються буттєвих підстав. Простір у романі П.Загребельного «Розгін» не може бути чужим, простір у кожній точці тотожний сам собі, знайомий і рідний, але час є індивідуальним, часу обмаль. Щоб дорівнятися до себе, герой Загребельного мусить розігнати творчу думку до космічної швидкості. Отже, прогрес – це поступове наповнення і обживання простору часом, історією. Звідси походить наявність позачасового простору, однак принципово зрозумілого й людиномірного, що надається до заповнення історією і забезпечує рух людства вперед. У цьому пункті думка письменника і його персонажа суперечить сучасному науковому світогляду, сучасним уявленням про нестабільний, нелінійний часопростір. Онтологічні підстави відчуження мають місце там, де час і простір один без одного неможливі, є типологічно компліментарними у кожному конкретному випадку, а в єдності становлять монадоподібний хронотоп.

До кінця ХХ ст. проєкт досконалого суспільства зазнав поразки як в СРСР, так і на Заході. Нинішній буттєвий стан називають «суспільством ризику» (У. Бек). Початок ХХІ ст. – це зіткнення світоглядних перспектив теоцентризму, раціоцентризму, децентризму. Наша доба принципово відрізняється від інших тим, що не визнає самолегітимних світоглядних систем. Зникла віра у гранднаративи. Світ майбутнього відтепер «є детерміністично не визначеним, нагарантованим, відкритим катастрофам, сповненим екзистенціальними ризиками, небезпеками, загрозами» [6, с. 16]. Стало очевидним, що матерія в стані нерівноваги перетворюється на дисипативну систему, розвиток якої спрогнозувати неможливо. За часів античності знання були запорукою досконалого способу життя. Середньовіччя розглядало його як перехідний етап до служіння Богу. Модерн бачив науку в річищі дискурсу влади. Знання у постмодерному світі перетворились на товар, фундаментальна і прикладна науки зблизились, як ніколи, під спільною назвою «технонауки». «У наш час, – твердять дослідники постмодернізму, – наука, раціоналізм, науково-технологічний активізм оцінюються не як «Велика надія людства», а як головне джерело глобальних небезпек, катастроф, ризиків, погроз людському буттю» [6, с. 13].

Роман «Розгін» щільно насичений різноманітною проблематикою. Її вистачило б не на одну книжку. Думки, що їх мимохідь висловлює герої у діалогах, скажімо, про архітектурну доцільність забудови Києва або щодо проблеми вільного часу, можна було б розгорнути у трактати. Суто кібернетичні питання посідають у романі, з нашого погляду, не надто значне місце, особливо з огляду на головного героя, котрого колеги йменують «богом кібернетики». У повісті Ю. Мушкетика про академіка Глушкова «На круті гори» бачимо їх, мабуть, тут треба зважати на закономірності документального жанру, значно більше. Цей факт зумовлений також творчою настановою П. Загребельного. Невипадково Карналь наполягав, що пера великих письменників потрібні «не для ялових описів тих чи інших трудових зусиль... а тільки щоб передати стан людини в процесі праці й творення, її настрої, її думання, її піднесеність, можливо, навіть, її втому, бо втома буває прекрасна...» [5, с. 353]. З нашого погляду, науковий дискурс роману, зокрема кібернетика, фокусується навколо екзистенційних проблем у силовому полі протистояння життя і смерті.

У 70-х рр. ХХ ст. Україна посідала одне з перших місць у світі за рівнем розвитку кібернетики. За двадцять років (1962–1982), поки В. Глушков керував Інститутом кібернетики АН УРСР, було створено 30 типів ЕОМ. 1973 р. з'явилась українською мовою перша у світі двотомна енциклопедія кібернетики. Загребельний іронізує з приводу ускладненої, незрозумілої для неофітів мови цієї енциклопедії. Проте лекції Карналя для співробітників не поступаються їй за складністю: «Інтерпретація відрізняється від трансляції принципово лише тим, що в процесі трансляції результат перетворення вихідної програми фіксується в пам'яті робочої програми, а в процесі інтерпретації вихідної програми наслідки її перетворення в пам'яті фіксуються по частинах (частково) не довше, ніж це потрібно для їх поточного використання в даному циклі» [4, с. 333]. Складність вислову може означати складність думки. Усмішку викликає лише зайва переускладненість або той випадок, коли комуніканти не враховує освітній рівень аудиторії. Пасажі романіста про складність мови кібернетиків набувають особливого значення, коли вливаються у

річище міркувань щодо формалізації мови, знецінення слова та його емоційного збіднення [4, с. 301; 5, с. 176]. Стандартизована мова роз'єднує людей, оскільки «об'єднує, робить людьми мова природна, пристрасна, сповнена уяви» [4, с. 301]. Техносфера, необхідність розвитку якої для Карналя поза сумнівом, може перетворити людину на машину. Адже дехто з кібернетиків вважав [4, с. 161], що людська діяльність зводиться до обміну інформацією, і сама теорія управління, казав напівжартома Карналь, призначена, щоб забезпечувати ідеальні умови для безликого, ділового настрою [4, с. 147]. Сучасна людина існує в режимі автоматичного часу, тобто тільки тут і зараз [5, с. 89].

Це був час напівпровідникових технологій, інтегральних схем і символного підходу у справі створення штучного інтелекту, який панував у кібернетиці до кінця 70-х рр. ХХ ст. Головний герой «Розгону» цікавився функціями Буля, адже сучасна математизована логіка моделювання логічних машин спирається на праці Дж. Буля. Ще великий Лейбніц мріяв про цілковите заміщення змістових суджень формальними обчисленнями. Однак у ХХ ст. вчені з'ясували, що відмовитись від змістовного мислення в принципі неможливо. Більше того, згідно з теоремою Геделя (про нього згадано в романі не раз) жодна теорія не піддається остаточній формалізації. Теорема Геделя про неповноту довела обмеженість логіцизму. Тому надалі було створено концепцію штучних нейронних мереж (конекціоністський підхід), оскільки нейромережеві моделі успішніше імітують людське мислення, ніж символні, що «працюють» на основі строгої логіки. Людське мислення має кілька принципових особливостей. Зокрема, знання у людському мозку перебувають в активному стані (в комп'ютері – у вигляді пасивних даних): вони взаємодіють зі змістом пам'яті, витворюючи нові ідеї. Е. Маккормак помітив такий парадокс: з погляду комп'ютера мисленням можна назвати процес, у якому дотримано формальних правил, людське ж мислення часто послуговується випадковими асоціаціями [6, с. 228–229]. У романі є епізод, коли старійшини села вирішують не засіювати вдруге побите морозом поле і виявились переможцями, бо зерно змогло відмерзнути, дати врожай. Селянам допоміг досвід і незбагненна логіка інтуїції. Карналь скептично ставився до розв'язання

проблем штучного інтелекту в найближчому майбутньому (їх розробляв в Україні М. Амосов), до «намагання вивести прогностичні формули мало не для цілих соціальних систем» [4, с. 125], до застосування теорії управління в сільському господарстві («мікроскопічні датчики в пшеничній зернині» [5, с. 109]). У книзі «Бог і Голем» Н. Вінер також висловив сумнів щодо можливості використання точних формул в суспільних науках, зокрема в економічній теорії. Принаймні сфера їх ефективності є вельми обмеженою через плинність явищ у цій галузі. Мета творчості Н. Вінера, до якого час від часу повертається автор «Розгону» – це боротьба з хаосом. «У цьому світі, – писав «батько кібернетики», – наш перший обов'язок полягає в тім, щоб облаштувати умовні острівці порядку й системи» [цит. за 7, с. 15]. Досягнення цієї мети у кінцевому підсумку здавалось Вінерові справою безнадійною. На його думку, людство – це пасажери на приреченій планеті [3, с. 15]. І Вінер, і протагоніст Загребельного вважали, що кібернетика починається з наведення ладу серед безладу. Тільки для Вінера той безлад був позбавлений будь-якого сенсу і прихильності до людини, натомість Карналь сповідував віру у внутрішню, хай і незбагненну, логіку природи. Для першого покликання кібернетики – упорядковувати, для другого – віднаходити внутрішню логіку серед хаосу буття.

Видатний український кібернетик Б. Малиновський писав, що найголовнішою справою усього життя академіка Глушкова було створити Загальнодержавну автоматизовану систему управління економікою Радянського Союзу (ЗДАС). Ця система мусила врятувати занепалу економіку країни. Реалізували ідею Глушкова лише частково, на оборонних підприємствах. Академік Карналь мав на меті масштабнішу ідею. Ключовим для її розуміння є слово-термін «персоносфера», запроваджений фізіологом О. Ухтомським і нині вживаний переважно в гуманітарних науках або художній літературі. Згідно з науковим визначенням, персоносфера – це глобальна система взаємодії персоналізацій усіх людей, що живуть чи жили на земній кулі. Вона об'єднує представників різних епох і країн поза межами партій, конфесій, національностей, витворюючи єдине енергетичне ціле. «В

персоносфері, – міркував Карналь, – можуть відбуватися речі навіть неймовірні, людина здатна не тільки досягнути багатоманітність світу, але й спроможна впливати, скажімо, на перебіг часу, бо хіба ж не про це свідчить народження кібернетикою концепції, згідно з якою хід часу зв'язаний з інформаційним змістом системи. Або віра в можливість видобування енергії з інформації, перетворення інформації на виробничу силу! Енергія – вічне блаженство людства. Хочеш вірити, що вона дасть змогу навіть зупинити час і воскресити мертвих...» [5, с. 250–251]. Про воскресіння мертвих засобами технічної цивілізації з цілковитою серйозністю писав російський мислитель XIX ст. М. Федоров. Він називав цей процес патрофікацією (воскресіння батьків і повернення їх до Бога). Для П. Загребельного і його головного героя персоносфера стала аналогом, щоправда, незмірно досконалішим, штучного розуму, це ефективний засіб, що може протистояти інформаційній ентропії, пов'язаний з колективним розумом, народною мудрістю, з національною, загальнолюдською пам'яттю. Віра у «напередумановлену гармонію» (Г. Лейбніц) підтримує персонажів П. Загребельного, оберігаючи від самотності «на самому дні хаосу» [5, с. 376].

У повісті А.Чехова «Нудна історія» (чеховський інтертекст один з наскрізних в романі) професор медицини Микола Степанович страждав через відсутність у його світогляді наскрізної ідеї, яка б цементувала глибинно-особисте і суспільні завдання науки. Карналь володіє такою ідеєю. Персоносфера Загребельного – це простір з єдиним для всіх, у духовному сенсі, часом. Без цієї передумови неможливо подолати відчуження й примирити культуру з цивілізацією, минуле з майбутнім. Однак письменник був сином своєї доби і не помітив іншої небезпеки. Цілому (народна мудрість, загальнолюдська мораль, прогресистська ідеологія) він надавав перевагу перед частковим. Відчуження зі світом і самим собою може так само виникати хай у монолітному, проте, ієрархічно структурованому часопросторі (слід класичної, ньютонівської парадигми). Про трагічні розбіжності між індивідом і культурними реаліями, цінностями, традицією переконливо писав ще у XIX ст. М. Штірнер («Єдиний і

його власність»). За умов сучасної наукової парадигми людина мусить навчитися жити у непевному, тривожному світі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Беспалова Сніжана. Електронна готовність України: нові можливості старих ідей // Дзеркало тижня. – № 136 (461). – 20–26 вересня 2003 р.

2. Вернадський В. Наукова думка як планетарне явище // Хроніка 2000. Український культурологічний альманах. – К. : Фонд розвитку мистецтв, 2004. – 824 с.

3. Вiner Н. Кибернетика или управление и связь в животном и машине. – 2-е изд. – М. : Наука, 1983. – 344 с.

4. Загребельний П. Розгін. Айгюль. – Х. : Фоліо, 2003. – 397 с.

5. Загребельний П. Розгін. Персоносфера. – Х. : Фоліо, 2003. – 398 с.

6. Лук'янець В.С., Озадовська Л.В. та ін. Науковий світогляд на зламі століть : монографія. – К. : ПАРАПАН, 2006. – 288 с.

7. Поваров Г. Н. Норберт Вiner и его «Кибернетика» (от редактора перевода) // Вiner Н. Кибернетика или управление и связь в животном и машине. – 2-е изд. – М. : Наука, 1983. – 344 с.

Стаття надійшла до редакції 10.03.2011

Р. ТКАЧЕНКО

НАУЧНИЙ ДИСКУРС В РОМАНЕ П.ЗАГРЕБЕЛЬНОГО «РАЗГОН»

В статье исследуются художественные возможности научного дискурса в процессе изображения внутреннего мира персонажей, конфликтных ситуаций, духовной атмосферы времени.

Ключевые слова: персонаж, роман, научный дискурс, постнеклассическая наука.

R.Tkachenko

SCIENTIFIC DISCOURSE IN P.ZAHREBELNY'S NOVEL "RUNNING START"

Artistic possibilities of the scientific discourse in the process of depicting characters' inner world, conflicting situations, spiritual atmosphere of the time are being examined in this article.

Key words: character, novel, scientific discourse, postnonclassical science.